

شایانی انجام داده‌اند. نمونه‌هایی از شعر عربی آزاد در کتابهای زیر آمده است:

۱. نزهة الخواطر، ج ۶، ص ۲۰۴-۲۰۵.
۲. اتحاف النبلا، ص ۳۳۱-۳۳۵.
۳. خزانه عامره، ص ۱۴۰-۱۴۵.

در این گفتار کوتاه، سعی ما تنها معرفی آثار عربی آزاد است، امیدواریم بتوانیم در این نگاه کوتاه به اهمیت آثار عربی آزاد و همچنین وسعت مطالعه و مشاهده و شخصیت علمی و ادبی او پی ببریم.

۱- سبحة المرجان فی آثار هندوستان^۷

اثر یادشده، یکی از معروفترین و مهمترین تألیفات آزاد بلگرامی است که آن را به سال ۱۱۷۷ق/ ۱۷۶۳م تألیف کرده است. چنان که از عنوان کتاب آشکار است، موضوع اصلی آن هندوستان است. این کتاب در چهار فصل تألیف شده است:

فصل اول

به بیان عظمت و بزرگی هند و اشارات نسبت به این کشور در تفاسیر قرآن و احادیث اختصاص دارد. مؤلف احادیث و نظریات متعدد مفسرین قرآن را در مورد داستان آدم و حوا و هبوط آنان از بهشت به کوهی در سری لنکا که «آدم» نام دارد، نقل کرده است.

فصل دوم

شامل شرح حال ۴۴ نفر از علما و ادبای مسلمان هندی است که یا در هند متولد شده، یا از جای دیگر رو به هند آورده و در آنجا سکونت گزیده‌اند.

۱. کلیات آزاد بلگرامی، خطی، ص ۱۹.
۲. آزاد بلگرامی؛ خزانه عامره، ص ۴.

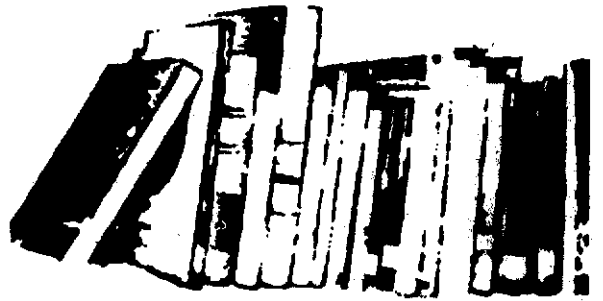
۳. برای تفصیل این مطالب رجوع شود به پایان‌نامه دکترای نگارنده در دانشگاه تهران (دانشکده ادبیات و علوم انسانی) تحت عنوان بررسی احوال و آثار فارسی میر غلامعلی آزاد بلگرامی.

۴. نواب صدیق حسن خان: اتحاف النبلا، ص ۳۳۱.

۵. Zubaid Ahmad: The Contribution Of India To Arabic Literature. Lahore. 1968

۶. مقدمه سبحة المرجان فی آثار هندوستان، تألیف آزاد بلگرامی، به کوشش دکتر فضل الرحمن ندوی. علیگر (هند) ۱۹۷۶ و ۱۹۸۰م، در دو مجلد.

۷. ر. ک به: Zubaid Ahmad: The Contribution Of India To Arabic Literature. P. 189-191 مقدمه سبحة المرجان (به انگلیسی) از دکتر فضل الرحمن ندوی، ص ۱۷-۲۴.

میر غلام علی آزاد بلگرامی و آثار عربی او

سید حسن عباس

میر غلامعلی آزاد بلگرامی (۱۱۱۶-۱۲۰۰ق) از تذکره‌نویسان بنام و علمای متبحر هندوستان در قرن دوازده هجری به شمار می‌آید. او از ستارگانی است که در قرن دوازدهم بر افق علمی شبه قاره درخشید و شعاع تابناک علم و فضل او از هندوستان فراتر رفت و گوشه‌هایی از دیار عرب را نیز منور کرد.

در عرب دیوان ما هم شورها افکنده است

گرم دارد بزمها را شعله الحان ما^۱

آزاد در شاعری خود را بحق «حسان الهند» لقب داده است.

چون مدح رسول، کام من شد

حسان الهند نام من شد^۲

او در فارسی و عربی تحقیقاتی ارزنده انجام داده و در این دو زبان تألیفات زیادی به یادگار گذاشته است.^۳

دیوان عربی او دارای سه هزار و هفتصد بیت است. علاوه بر این، مثنویات، قصاید و ماده تاریخهایی نیز دارد. صاحب «اتحاف النبلا» تعداد اشعار عربی آزاد را ده هزار بیت نوشته است.^۴ دکتر زبید احمد^۵ و دکتر فضل الرحمن ندوی^۶ درباره آثار عربی آزاد تحقیقات

فصل سوم

به محسنات کلام اختصاص دارد و در آن از صنایع و بدایع که هندیان و نیز خود مؤلف اختراع و استخراج کرده اند، بحث می شود. لازم به ذکر است که مؤلف کتاب، دو بخش اخیر، یعنی فصل سوم و چهارم، را به نام «غزلان الهند» در ۱۷۸۱ ق به فارسی برگردانیده است.

فصل چهارم

درباره «نایکابید» یا «فی بیان المعشوقات والعشاق» است. سبحة المرجان نخستین بار در بمبئی به سال ۱۳۰۳ ق/۱۸۸۶ م در ۲۹۸ صفحه به طبع رسید. سپس در علیگر در سال ۱۹۷۶ و ۱۹۸۰ م به تصحیح و با مقدمه ای فاضلانه از دکتر محمد فضل الرحمن ندوی سیوانی در دو مجلد به چاپ رسید. و بار دیگر در مصر نیز چاپ شده است.

نسخه های خطی سبحة المرجان

- * هند، دهلی، موزه ملی، به خط مؤلف.
- * پاکستان، لاهور، دانشگاه پنجاب، $\frac{Arill}{۸۶۲۸}$ ، نستعلیق، حسین بن محمد علوی، ۱۲۵۳ ق، ۳۹۲ ورق.^۸
- * هند، لکهنؤ، ندوة العلماء، ۱۷۹۵ نسخ، عباس بن احمد یمان، ۱۲۹۲ ق در بهوپال، ۴۳۲ ص.^۹
- * هند، پتنا، کتابخانه خدابخش، بانکی پور، ۶۵۳، نستعلیق، ۱۱۲ ورق.^{۱۰}
- * هند، حیدرآباد، آصفیه، ش ۲۱۳۵.^{۱۱}
- * هند، کلکته، مدرسه عالی، ش ۸۸ (فقط خلاصه دارد).
- * لندن، موزه بریتانیا، ج ۳، ص ۱۰۲۲ و ۱۰۵۵ اب.
- * منچستر، کتابخانه جان ریلاندس، شماره [۴۶۳]
- ۲۹۲. در فهرست نسخه های خطی عربی این کتابخانه سهواً اسم مؤلف «جلال الدین آزاد...» آمده است.^{۱۲}
- * هند، علیگر، دانشگاه اسلامی، ذخیره احسن، شماره $\frac{۷۹}{۹۵۴-۱}$ ، نستعلیق خوش، ۴۰۶ گ.

ترجمه فارسی سبحة المرجان

فصل اول و دوم این کتاب را سید شمس الدین حسنی الحسینی بنارسی به دستور راجا ایسر پراساد در سده نوزدهم به فارسی برگردانده است و نسخه منحصر به فرد این ترجمه در کتابخانه خدابخش پتنا (هند) موجود است. شماره ۶۵۳، نستعلیق خوش، تاریخ ترجمه ۱۲۸۶ ق، ۱۱۲ ورق.

مظهر آدم، ترجمه سبحة المرجان (به زبان اردو)

مولوی شمس الدین، مترجم فارسی، دو فصل از سبحة المرجان را به زبان اردو نیز ترجمه کرده که در ۱۲۹۵ ق/۱۸۷۸ م در ۱۲۳ صفحه از مطبع نامی منشی نولکشور لکهنؤ (هند) به طبع رسیده است. «مظهر آدم» به حروف ابجد نام تاریخی است که از آن ۱۲۹۵ ق به دست می آید.

۲- ضو الدراری شرح صحیح البخاری^{۱۳}

آزاد، صحیح بخاری را تا کتاب الزکات شرح کرده است. وی این شرح را در ۱۱۵۱ ق در حرمین شریفین به انجام رسانیده است. کتاب، حاوی متن و شرح است و نسخه منحصر به فرد آن در کتابخانه ندوة العلماء لکهنؤ با مشخصات زیر موجود است:

شماره ۳۶۴، نستعلیق، به خط مؤلف، ۱۱۵۱ ق در مدینه، ۱۴۶ ص، ۲۳ سطر. نواب صدیق حسن، صاحب ابجد العلوم، نسخه مؤلف را به دست آورده بود و حکیم عبدالحنی، صاحب نزهة الخواطر، نیز در کتاب خود، الحطه فی ذکر الصحاح الستة، ص ۲۲۶ شرح صحیح بخاری، آزاد بلگرامی را معرفی کرده است.

۳- شفاء العلیل فی اصلاح کلام ابوالطیب المتنبی^{۱۴}

آزاد بر اشعار المتنبی شاعر معروف عرب نقدی زده است و اشتباهات معانی و بیان در کلام وی را نشان داده و اصلاح نموده است. نسخه های خطی این رساله در کتابخانه های زیر موجود است:

- * حیدرآباد، کتابخانه آصفیه، در فن دواوین عربی، شماره ۱۱۱۳.
- * حیدرآباد، کتابخانه سیدعلی حسین بلگرامی.^{۱۵}
- * لکهنؤ، کتابخانه ندوة العلماء، شماره ۱۴۴۵،

۸. قاضی عبدالنبی کوکب: مخطوطات عربی دانشگاه پنجاب، ص ۲۹۰.

۹. فهرست ندوه، ۶۱۵/۳.

۱۰. فهرست بانکی پور، ۸-۷/۸.

۱۱. فهرست آصفیه، ۱۶۹/۱.

۱۲. فهرست نسخه های خطی عربی کتابخانه جان ریلاندس منچستر، ص ۴۶۲.

۱۳-۱۴. ر. ک: فهرست ندوه ۱۱۶/۳ و Zubaid Ahmad: The Contribution Of India To Arabic Literature. P. 304,473

۱۵. Nazir Ahmad: J.R.A.S. B. Vol XIII pc xxxis 1917.

نستعلیق، مکتوبه سید نورالحسن قنوجی (فرزند نواب صدیق حسن خان). ۵۰ ص، ۲۵ سطر. ۱۶

* حیدرآباد، موزه سالار جنگ (۲ نسخه). ۱۷

پروفیسور نثار احمد فاروقی، دو نسخه کتابخانه موزه سالار جنگ را مقابله و تصحیح کرده و با حواشی مفید در مجله «ثقافت الہند»، چاپ دہلی، جلد ۳۵، ش ۴/۳ و جلد ۳۶، ش ۱-۲ به طبع رسانیده است. ۱۸

۴- شماتة العنبر فی ماورد فی الہند من سید البشر

مؤلف در این رساله مختصر، احادیث منقول از رسول خدا (ص) را در باب فضایل کشور ہند جمع آوری کرده است. پیش از او کسی به چنین کار دست نزده بود. او این رساله را در شهر آرکات در ۱۱۶۲ ق تألیف کرد^{۱۹} و در سبحة المرجان (سال تألیف ۱۱۷۷ ق) از آن نقل قول کرده است. فهرست نویس کتابخانه آصفیہ، سال تألیف رساله مذکور را ۱۱۹۶ ق و محل تألیف آن را شهر تونک نوشته است که درست نیست. سه نسخه خطی آن در کتابخانه آصفیہ حیدرآباد به شماره های ۸۵۳-۸۵۷ و ۸۵۹ مضبوط است. ۲۰

۵- مثنوی مظهر البرکات^{۲۱}

آزاد، مظهر البرکات را به تقلید از مثنوی مولوی سروده و در دفترهای مختلف این مثنوی خیالات و افکار فلسفی و کلامی و عرفانی را در قالب داستانهای ساده ارائه داده است. مظهر البرکات در بحر خفیف سروده شده و آزاد مدعی است که پیش از او هیچ کس در این بحر برای سرودن مزدوجہ سعی ننموده است. او در آغاز، این مثنوی را در چهار دفتر سروده بود، اما بعداً به درخواست نوه خود، امیر حیدر بن نورالحسین سه دفتر دیگر نیز بدان افزود.

دفتر اول در سال ۱۱۹۳ ق/ ۱۷۷۹ م در اورنگ آباد

به مدت یک سال سروده شد.

دفتر دوم در سال ۱۱۹۴ ق/ ۱۷۸۰ م در حیدرآباد در

مدتی حدود پنج ماه فراہم آمد.

دفتر سوم و چهارم که در جمادی الآخر ۱۱۹۵ در اورنگ آباد

بدان پرداخته شد، در شعبان ۱۱۹۵ به اتمام رسید.

دفتر پنجم و ششم و ہفتم در سال ۱۱۹۶ ق/

۱۷۸۲ م سروده شده اند. البتہ در دفتر اول «حمد» نیست،

ولی در آغاز دیگر دفترها، «حمد» موجود است و بعد از ہر دفتر یک خاتمہ وجود دارد.

این مثنوی تاکنون به چاپ نرسیده و نسخه های خطی

آن در کتابخانه های مختلف موجود است که شرح آن به قرار زیر است:

* ہند، حیدرآباد، کتابخانه آصفیہ، به خط مؤلف. ۲۲

* منچستر، کتابخانه جان ریلاندس منچستر،

۴۸۱ الف (از ص ۳-۱۷۴ الف). ۲۳ اینجنانادرست

«مظہر البرکات» نوشته شده است.

* کتابخانه پرنستن. ۲۴

* ہند، علیگر، دانشگاه اسلامی، گنجینہ احسن،

شماره ۷۱/۸۹۱، نستعلیق خوش، محمد قاسم علی،

۱۳۰۲ ق، ۳۶۸ ورق، (از ۳۶۹ تا ۳۷۵ قصیدہ مرآة

الجمال آمده است.)

* ہند، لکھنؤ، کتابخانہ ندوۃ العلماء، شماره ۳۰۷/۵۰۲۰. ۲۵

* پٹنا، کتابخانہ خدا بخش، شماره ۲۶۴۱، از

ورق ۱ الف-۱۲۷ ب. در آخر این نسخه از ورق

۱۲۸ الف-۱۳۲ ب مرآة الجمال آمده است. ۲۶

۶- دیوانها

آزاد، ده دیوان دارد که ہفت جلد از آنها در «السبعہ

السیارہ» گرد آمده است.

دیوان اول: در مطبع کتوالعلوم، حیدرآباد دکن، به

سال ۱۱۸۷ ق و در ۶۱ صفحه چاپ شده است.

۱۶. فہرست ندوہ ۳/۳۳۴.

۱۷-۱۸. مجلہ منادی دہلی، جلد ۶۷، شماره ۵۴، ۱۹۹۲ م.

۱۹. سرو آزاد، ۲۹۵.

۲۰. فہرست آصفیہ ۱/۴۹۳؛ نیز ر. ک: زبید احمد، ۱۹۱ و ۳۰۴.

۲۱. دکتر فضل الرحمن الندوی نسخه علیگر را در دسامبر ۱۹۶۰ در

مجلہ علوم اسلامیہ (اردو) معرفی کرده است. ص ۸۱-۹۹ و زبید احمد،

۲۵۵ و ۴۸۲.

۲۲. قاموس العلوم، ستون ۳۶.

۲۳. فہرست نسخه های خطی عربی کتابخانہ جان ریلاندس منچستر، ۸۰۶.

۲۴. فہرست نسخه های عربی کتابخانہ پرنستن، ۱۹۲۸، به نقل از

تذکرہ نویسی فارسی در ہند و پاکستان، ص ۲۷۰.

۲۵. فہرست ندوہ ۳/۶۵۴.

۲۶. فہرست بانکی پور ۲۳/۱۴۸-۱۵۱؛ در مفتاح الکتوز ۱/۲۰۶ شماره

۱۸۳۸، سال کتابت مظہر البرکات را سال ہزار نوشته کہ درست نیست.

۷- السبعة السیارة

هفت دیوان شعراست که در سالهای ۱۱۷۹-۱۱۹۴ ق تألیف شده اند. گزیده هایی از اشعار این مجموعه به نام «مختارات دیوان آزاد»، در ۱۳۲۸ ق/ ۱۹۱۰ م در آسی پریس لکهنو (هند) به چاپ رسیده است. نسخه ای نیز از این کتاب در کتابخانه نورالحسن در شهر لکهنو بود، به خط تعلیق شکسته آمیز. ۳۲

۸- تسلیة الفواد فی قصاید الازاد ۳۳

مجموعه ای است مشتمل بر چند قصیده آزاد که نسخه خطی آن در کتابخانه عارف حکمت در مدینه موجود است.

۹- مرآة الجمال

منظومه عربی دارای ۱۰۵ بیت در تعریف زیباییهای محبوب از سرتاپا. آزاد این منظومه را در ۱۱۸۷ ق/ ۱۷۷۳ م سروده است. استوری مثنوی سراپای معشوق (فارسی) و مرآة الجمال را یکی دانسته است. ۳۴

لازم به ذکر است که مولوی محمد باقر آگاه مدارس نیز قصیده ای در ۱۰۵ بیت در تعریف و توصیف سراپای معشوق به عربی به نام مرآة الجمال سروده است که در پایان نسخه آن، نقد و نظر آزاد بلگرامی آمده است. نسخه

۲۷-۲۸. دکتر جمیل احمد: حركة التألیف باللغة العربیة فی الاقلم الاشمالی الهند فی القرنین الثامن عشر و التاسع عشر، ص ۱۳۲؛ نیز ر. ک: Sarkis: Dictionaire encyclopedique de biblio graphic arabe.

۲۹. نسخه های خطی دفتر پنجم، ۴۹۲؛ معارف اعظم گر، ج ۱۸، ص ۳۳۹.

۳۰. دکتر جمیل احمد: حركة التألیف باللغة العربیة ...، ۱۳۲؛ و نیز ر. ک: Zubaid Ahmad: The Contribution Of India To Arabic Literature. P. 482 و مقدمه سبحة المرجان (به انگلیسی) از دکتر فضل الرحمن ندوی، ص ۱۱.

۳۱. مفتاح الكنوز ۱۲۹/۳.

۳۲. Nazir Ahmad: Note On Important Arabic And Persian Mss. Found In Various Libraries In India. JRASB New Series Vol XIII p.c xxxis. 1917.

۳۳. Zubaid Ahmad: The Contribution Of India To Arabic Literature. P. 249 and 482

۳۴. استوری: جلد اول، حصه دوم، ۸۶۲ و زبید احمد به تفصیل به ویژگیهای این مثنوی پرداخته است. ر. ک: Contribution Of India To Arabic Literature. P.250-254؛ برای نسخه خطی آن: فهرست بانکی پور ۱۵۰/۲۳.

دیوان دوم: در مطبع لوح محفوظ حیدرآباد به سال ۱۱۸۷ ق در ۵۸ صفحه، به چاپ رسیده است.

دیوان سوم: در مطبع کنزالعلوم، حیدرآباد دکن به سال ۱۱۸۷ ق در ۴۸ صفحه چاپ شده است.

دیوان چهارم: به سال ۱۱۹۰ ق به چاپ رسیده است. ۲۷

دیوان پنجم ۲۸ و ششم و هفتم: در سال ۱۱۹۴ ق، نسخه خطی هفت دیوان مذکور عربی آزاد در کتابخانه نواب نورالحسین بن نواب صدیق حسن خان در لکهنو موجود بوده است و صاحب نزهة الخواطر آنها را در آنجا دیده بود. (نزهة الخواطر ۶/۲۰۲)

دیوان هشتم ۲۹: نسخه ای از این دیوان در ۵۵ ورق در کتابخانه مکتبه شیخ السلام عارف حکمت در شهر مدینه موجود است. مورخ ۹۹۰ که اشتباه است.

دیوان نهم ۳۰: معروف به «تحفة الثقلین» در مطبع نور الانوار در آره (بهار-هند) در ۱۲۹۴ ق چاپ شده و نسخه خطی آن در دانشگاه علیگر (هند) موجود است. شماره ۷۱۱ ع ۸۹۲/۲۹۸ ع ۱

دیوان دهم:

نسخه های دیوان نهم و دهم در ذخیره سبحان الله در دانشگاه علیگر (هند) موجود است. همچنین در کتابخانه های زیر نیز نسخه های از آن دیوان موجود است.

* هند، حیدرآباد، کتابخانه آصفیه، شماره ۱۰۹.

* هند، رامپور، کتابخانه رضا ۱/۵۸۶ (فهرست عربی).

* هند، پتنا، کتابخانه خدابخش، شماره ۳۳۷۰ و ۳۹۵۹، به نام «دیوان آزاد»، صفحه آخر به خط مؤلف، ۱۱۷۰ ق، ۵۶ ورق. ۳۱

* ایران، تهران، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، شماره ۱۰۴۷۵ (فهرست نشده است).

* لندن، موزه بریتانیا، شماره، OR 8269 (فهرست نشده است).